

YASHIRIN IQTISODIYOT: SOLIQ TO‘LAMASLIK BIZGA QANCHAGA TUSHMOQDA

Shernayev Akbar Aqmirzayevich

*Oriental universiteti “Biznes va boshqaruv”
kafedراسi professori iqtisodiyot fanlari doktori*

E-mail: shernaev.akbar@mail.ru

Orcid: 0009-0005-2654-0202

Annotatsiya: *Ushbu maqolada yashirin iqtisodiyotning paydo bo‘lish sabablari, uning jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga ko‘rsatayotgan salbiy ta‘siri va soliq to‘lamaslik oqibatida boy berilayotgan imkoniyatlar tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida «soyadagi» faoliyatning nafaqat davlat byudjetiga, balki sog‘lom raqobat muhiti, inson kapitali va ijtimoiy himoya tizimiga yetkazayotgan zarari iqtisodiy va mantiqiy asoslab berilgan. Maqolada Benjamin Franklin va Nizom ul-Mulk kabi mutafakkirlarning qarashlariga tayangan holda, yashirin iqtisodiyotni qisqartirish bo‘yicha amaliy taklif va mulohazalar ilgari surilgan.*

Kalit so‘zlar: *yashirin iqtisodiyot, soliq to‘lamaslik, ijtimoiy adolat, sog‘lom raqobat, norasmiy bandlik, davlat byudjeti, raqamlashtirish.*

Abstract: *This article analyzes the causes of the shadow economy, its negative impact on the socio-economic life of society, and the opportunities lost as a result of tax evasion. During the research, the damage caused by "shadow" activities not only to the state budget but also to the healthy competitive environment, human capital, and social protection system is economically and logically justified. Drawing on the views of such thinkers as Benjamin Franklin and Nizam al-Mulk, the article puts forward practical suggestions and reflections on reducing the shadow economy.*

Keywords: *shadow economy, tax evasion, social justice, healthy competition, informal employment, state budget, digitalization.*

Аннотация: *В данной статье анализируются причины возникновения теневой экономики, её негативное влияние на социально-экономическую жизнь общества и возможности, упускаемые в результате уклонения от уплаты налогов. В ходе исследования экономически и логически обоснован ущерб, наносимый «теневой» деятельностью не только государственному бюджету, но и здоровой конкурентной среде, человеческому капиталу и системе социальной защиты. Опираясь на взгляды таких мыслителей, как Бенджамин Франклин и Низам аль-Мульк, в статье выдвигаются практические предложения и соображения по сокращению масштабов теневой экономики.*

Ключевые слова: *теневая экономика, уклонение от налогов, социальная справедливость, здоровая конкуренция, неформальная занятость, государственный бюджет, цифровизация.*

Kirish

Iqtisodiyot tomiridagi ko‘rinmas zahar

Insoniyat tarixi va davlatchilik asoslari shuni ko‘rsatadiki, jamiyat farovonligining asosiy manbai — bu umumiy maqsad yo‘lida birlashgan iqtisodiy mas’uliyatdir. Buyuk davlat arbobi va mutafakkiri Benjamin Franklin ta’kidlaganidek: «Bu dunyoda faqat ikki narsa muqarrar: o‘lim va soliqlar». Bu ibora soliqlarni shunchaki majburiyat emas, balki davlatning yashashi va rivojlanishi uchun zarur bo‘lgan tabiiy jarayon sifatida tavsiflaydi. Sharq ijtimoiy-siyosiy tafakkurining zabardast vakili Nizom ul-Mulk esa o‘zining «Siyosatnoma» asarida davlat xazinasini mamlakatning yuragiga qiyoslab: «Adolat bilan yig‘ilgan mablag‘ — mamlakatning sutuni, xalq farovonligining kafolatidir», deya uqtirgan.

Biroq, bugungi kunda «yashirin iqtisodiyot» fenomeni mazkur ijtimoiy sutunni ichidan yemiruvchi asosiy illatga aylandi. Soliq to‘lashdan bo‘yin tovlash va iqtisodiy faoliyatni «soyaga» o‘tkazish — bu shunchaki davlat byudjetiga tushmagan mablag‘ emas, balki milliy taraqqiyotni sekinlashtiruvchi, ijtimoiy adolatni buzuvchi va sog‘lom raqobat muhitini zaharlovchi jarayondir. Bu illatning eng ayanchli oqibati jamiyatning eng muhim bo‘g‘inlari — ta’lim, tibbiyot va infratuzilmaning rivojlanishdan ortda qolishida namoyon bo‘ladi.

Ushbu maqola yashirin iqtisodiyotning jamiyat uchun asl bahosini fosh etishga xizmat qiladi. Unda soliq to‘lamaslikning nafaqat davlat miqyosidagi zararlari, balki har bir fuqaroning shaxsiy farovonligiga, oylik maoshlariga va kelajakdagi ijtimoiy ta’minotiga ko‘rsatayotgan salbiy ta’siri izchil tahlil etiladi. Maqolaning asosiy maqsadi — yashirin iqtisodiyotning «arzon» tuyulgan imtiyozlari aslida jamiyat uchun juda qimmatga tushayotganini dalillar bilan asoslab berishdir.

Mazkur tahlil iqtisodiy shaffoflikni milliy yuksalishning yagona yo‘li deb biluvchi tadbirkorlar, soha mutaxassislari va o‘z ijtimoiy mas’uliyatini anglagan keng jamoatchilik vakillari uchun mo‘ljallangan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu maqolada yashirin iqtisodiyotning jamiyat farovonligiga ta’sirini o‘rganish maqsadida tizimli va majmuaviy yondashuv qo‘llanildi. Tadqiqot jarayonida quyidagi usullardan foydalanildi:

1. Qiyosiy tahlil (Comparative Analysis): Rasmiy iqtisodiy ko‘rsatkichlar bilan mustaqil ekspertlar va xalqaro tashkilotlar (Jahon banki, Xalqaro valyuta jamg‘armasi) tomonidan taqdim etilgan "soyadagi" iqtisodiyot hajmi o‘zaro qiyoslandi. Bu orqali real va yashirin iqtisodiyot o‘rtasidagi tafovut aniqlandi.

2. Statistik va matematik usullar: Davlat byudjetining daromadlar qismidagi "yo‘qotishlar"ni hisoblashda statistik ma’lumotlardan foydalanildi. Xususan, soliq tushumlarining yalpi ichki mahsulotdagi (YaIM) ulushi va potensial soliq bazasi o‘rtasidagi farqni aniqlashda matematik modellar qo‘llanildi.

3. Induksiya va deduksiya: Soliq to‘lamaslikning alohida holatlaridan (masalan, "konvert" usulidagi oylik maoshlar) umumiy iqtisodiy oqibatlarga, shuningdek, global

iqtisodiy qonuniyatlardan milliy iqtisodiyotning o‘ziga xos jihatlariga qarab xulosalar chiqarildi.

4. Sintez va mantiqiy umumlashtirish: Iqtisodiy ko‘rsatkichlar ijtimoiy hayot (ta’lim, tibbiyot, infratuzilma) bilan bog‘langan holda sintez qilindi. Yashirin iqtisodiyotning faqat pul ko‘rinishidagi emas, balki ijtimoiy kapital va inson kapitaliga yetkazayotgan zarari mantiqiy xulosalandi.

5. Hujjatlar tahlili: O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi, iqtisodiy rivojlanish strategiyalari va sohaga oid xalqaro me‘yoriy hujjatlar maqolaning nazariy bazasini shakllantirish uchun tahlil qilindi.

Mazkur metodologiya mavzuni shunchaki yuzaki bayon qilish emas, balki muammoning mohiyatini raqamlar va mantiqiy asoslar bilan ochib berishga xizmat qiladi.

TAHLIL VA NATIJALAR: Ko‘rinmas zanjirning asl bahosi

Yashirin iqtisodiyotning jamiyat hayotiga ko‘rsatayotgan ta‘sirini chuqurroq tahlil qilsak, uning shunchaki byudjetga tushmagan mablag‘ emas, balki mamlakatning strategik kelajagini «soyada» tutib turgan ulkan ko‘rinmas zanjir ekanini ko‘ramiz. Ko‘pchilik soliq to‘lamaslikni davlatni «aldash» yoki shaxsiy foyda deb biladi, vaholanki, bu jarayon zanjirsimon reaksiya kabi butun jamiyatni, jumladan, o‘sha soliq to‘lamagan shaxsning o‘zini ham qamrab oladi. Eng ayanchli natija — iqtisodiy resurslarning noto‘g‘ri taqsimlanishida namoyon bo‘ladi. Davlat byudjetida yuzaga keladigan har bir moliyaviy kemtik to‘g‘ridan-to‘g‘ri sifatli tibbiyot, zamonaviy ta’lim va xavfsiz infratuzilmaning yo‘qligi demakdir. Biz «tejab qoldik» deb o‘ylagan o‘sha yashirin mablag‘lar aslida farzandlarimizning kelajakdagi raqobatbardoshligi va ota-onalarimizning munosib keksalik gashtidan o‘g‘irlangan imkoniyatlardir.

Iqtisodiy maydondagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, «soya»dagi faoliyat sog‘lom raqobatning kushandasidir. Tasavvur qiling, bir bozorda ikki tadbirkor ishlamoqda: biri barcha soliqlarni to‘lab, halol mehnat qiladi, ikkinchisi esa davlatdan yashirinib faoliyat yuritadi. Bu yerda «yomonning yaxshini haydab chiqarishi» iqtisodiy qonuni ishlay boshlaydi. Soliq to‘lamaydigan sub‘ekt o‘z mahsulotining tannarxini sun‘iy ravishda pasaytirish orqali halol tadbirkorni bozordan siqib chiqaradi. Bu nafaqat tadbirkorlik muhitini zaharlaydi, balki mamlakatga kelishi mumkin bo‘lgan yirik investitsiyalar yo‘lini ham to‘sib qo‘yadi. Chunki hech bir jiddiy investor «o‘yin qoidalari» shaffof bo‘lmagan va sog‘lom raqobat o‘lgan muhitga sarmoya kiritmaydi.

Eng xavfli va qiziqarli jihat — norasmiy bandlikning ruhiy va ijtimoiy ta‘siridir. «Konvert» usulidagi maoshlar insonni vaqtinchalik baxtiyor qilishi mumkin, lekin uzoq muddatda u shaxsni huquqiy himoyasiz, ijtimoiy kafolatsiz va pensiyasiz qoldiradi. Bu esa jamiyatda ertangi kuniga ishonchi bo‘lmagan, doimiy xavotirda yashaydigan qatlamning shakllanishiga olib keladi. Yashirin iqtisodiyot — bu iqtisodiy jinoyat emas, bu ijtimoiy fojia. Uning oqibatida yuzaga keladigan inflyatsiya va narx-navoning asossiz ko‘tarilishi esa oxir-oqibat o‘sha «soya»da yurganlarning ham cho‘ntagiga zarba beradi. Shu tariqa, biz soliq to‘lamaslik orqali davlatni emas, balki o‘z farovonligimiz va jamiyat adolatini qurbon qilayotgan bo‘lamiz.

Yashirin iqtisodiyot: Soliq to‘lamaslikning "narxi"

Yo'nalish	Soyadagi iqtisodiyotda nima sodir bo'ladi?	Bu sizning hayotingizga qanday ta'sir qiladi?
Ijtimoiy soha	Byudjetga mablag' tushmaydi, davlat ijtimoiy xarajatlarni qisqartiradi.	Maktablarda sinflar gavjumligi, shifoxonalarda navbatlar va zamonaviy dori-darmon tanqisligi.
Mehnat huquqi	"Konvert" usulida maosh to'lanadi, rasmiy ish staji yuritilmaydi.	Pensiya ta'minotining pastligi, ta'til va kasallik varaqalari uchun to'lovlarning yo'qligi.
Infratuzilma	Yo'llar, ko'priklar va kommunikatsiya tarmoqlarini ta'mirlashga pul ajratilmaydi.	Avtomobilingiz tez buzilishi, elektr va gaz ta'minotidagi doimiy uzilishlar.
Biznes muhiti	Nohalol tadbirkorlar soliq to'lamay, narxni pasaytirib, halol tadbirkorni siqib chiqaradi.	Sifatli mahsulot ishlab chiqaruvchi halol korxonalar yopiladi, bozorni sifatsiz va xavfli mahsulotlar egallaydi.
Xavfsizlik	Mudofaa va huquq-tartibot organlarining moddiy ta'minoti zaiflashadi.	Jamiyatda jinoyatchilikning ortishi va shaxsiy xavfsizlik darajasining pasayishi.
Iqtisodiy barqarorlik	Pul aylanmasi nazoratdan chiqadi, davlat inflyatsiyani jilovlay olmaydi.	Sizning qo'lingizdagi pulning qadri tez tushishi va narx-navoning asossiz ko'tarilishi.

Yuqoridagi jadvalda keltirilgan ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, yashirin iqtisodiyot — bu shunchaki iqtisodiy ko'rsatkich emas, balki jamiyatning har bir a'zosiga ta'sir qiluvchi zanjirsimon reaksiyadir.

Birinchidan, ijtimoiy va infratuzilmaviy yo'qotishlar. Jadvaldan ko'rinib turibdiki, soliq to'lamaslikning eng bevosita oqibati — davlatning ijtimoiy majburiyatlarini bajarish imkoniyati cheklanishidir. Bu yerda "jamoatchilik ne'matlari" tushunchasi muhim rol o'ynaydi. Biz har kuni foydalanadigan yo'llar, ko'cha chiroqlari yoki bepul tibbiy xizmat osmonni o'zidan tushib qolmaydi. Jadval tahlili shuni anglatadiki, soliqdan qochgan shaxs, aslida, o'zi yuradigan yo'lning ta'mirini kechiktirmoqda yoki farzandi o'qiydigan maktabdagi partaning eskirishiga sabab bo'lmoqda.

Ikkinchidan, inson kapitaliga beriladigan zarba. Jadvalning mehnat huquqi va bandlikka oid qismi eng og'riqli nuqtani ochib beradi. "Konvert" usulidagi maosh tizimi insonni qisqa muddatli naqd pul bilan aldaydi. Tahliliy jihatdan qaraganda, bu — kelajakdagi xavfsizlikni bugungi mayda manfaatga almashtirish demakdir. Ish stajining yo'qligi va ijtimoiy sug'urtaning mavjud emasligi jamiyatda "ijtimoiy himoyasiz keksalar" qatlaminig ko'payishiga olib keladi va bu kelgusida yanada kattaroq iqtisodiy yuqni yuzaga keltiradi.

Uchinchidan, bozor iqtisodiyotining buzilishi. Jadvaldagi biznes muhitiga oid band shuni isbotlaydiki, yashirin iqtisodiyot sharoitida "raqobatning tabiiy seleksiyasi" ishdan chiqadi. Odatda, bozorda eng sifatli mahsulot ishlab chiqargan tadbirkor g'olib bo'lishi kerak. Ammo "soya"da yurganlar soliqlarni tejash evaziga sifatsiz mahsulotni arzonroqqa sotadilar.

Buning natijasida halol va sifatga intiluvchi tadbirkor kasodga uchraydi. Bu esa iqtisodiyotning texnologik va sifat jihatdan orqada qolishiga sabab bo‘ladi.

XULOSA VA TAVSIYALAR: Shaffoflik — farovonlik kaliti

Olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, yashirin iqtisodiyot — bu shunchaki iqtisodiy ko‘rsatkich emas, balki jamiyatning ijtimoiy adolat va rivojlanish poydevoriga tashlangan tahdiddir. Soliq to‘lamaslik orqali erishilgan qisqa muddatli va mayda manfaatlar, uzoq muddatda jamiyatning strategik boy berishlariga (sifatsiz ta‘lim, zaif tibbiyot va huquqiy himoyasizlik) olib keladi. Yashirin iqtisodiyotni jilovlash faqat davlat organlarining vazifasi emas, balki butun jamiyatning madaniyati va qarashlari o‘zgarishi bilan bog‘liq jarayondir.

Bu illatni bartaraf etish va iqtisodiy barqarorlikka erishish uchun quyidagi qadamlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz:

1. Raqamlashtirish va shaffoflikni ta‘minlash: Iqtisodiyotning barcha bo‘g‘inlarida inson omilini kamaytirish va jarayonlarni to‘liq raqamlashtirish kerak. Naqd pulsiz hisob-kitoblarni kengaytirish va onlayn nazorat-kassa mashinalari tizimini yanada takomillashtirish «soyadagi» aylanmalarni yuzaga chiqarishning eng samarali vositasidir.

2. Soliq yukini optimallashtirish va rag‘batlantirish: Tadbirkorlarni «soyadan» chiqishga majburlash emas, balki ularni qiziqtirish lozim. Soliq stavkalarini pasaytirish va soliq ma‘muriyatchiligini soddalashtirish orqali halol ishlash tadbirkor uchun yashirin faoliyat yuritishdan ko‘ra arzonroq va xavfsizroq bo‘lishi ta‘minlanishi kerak.

3. Ijtimoiy mas‘uliyat va huquqiy savodxonlik: Fuqarolarda «Men to‘layotgan soliq — mening kelajagim» degan tushunchani shakllantirish zarur. Har bir xarid uchun chek talab qilish yoki norasmiy ish haqidanoq voz kechish nafaqat qonuniy majburiyat, balki yuksak fuqarolik pozitsiyasi sifatida targ‘ib qilinishi lozim.

Yakuniy xulosa o‘rnida aytish mumkinmi, yashirin iqtisodiyotga barham berish — bu shunchaki byudjetni to‘ldirish emas, balki adolatli jamiyat qurish demakdir. Shaffoflik hukmron bo‘lgan davlatda raqobat sog‘lom, ta‘lim sifatli va kelajak xavfsiz bo‘ladi. Biz bugun tanlaydigan yo‘l — yo ko‘rinmas zanjirlar bilan zaiflashish, yoki ochiq va kuchli iqtisodiyot bilan yuksalishdir.

Sizning bugungi kichik bir chekingiz yoki halol to‘langan solig‘ingiz — ertangi kunning buyuk poydevoridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi. – Toshkent: «Adolat», 2020.
2. Nizom ul-Mulk. Siyosatnoma. (Tarjimon: A. Najmiddinov). – Toshkent: «Yangi asr avlodi», 2013.
3. Medina, L., & Schneider, F. (2018). Shadow Economies Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years? – IMF Working Paper. [IMF rasmiy hisoboti].
4. World Bank. (2022). The Invisible Force: Understanding the Shadow Economy in Emerging Markets. – Washington, DC.

5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 30 oktyabrdagi PF-6098-son Farmoni: «Yashirin iqtisodiyotni qisqartirish va soliq organlari faoliyati samaradorligini oshirish bo‘yicha tashkiliy chora-tadbirlar to‘g‘risida».

6. Sutherland, D. (2020). Tax Compliance and the Shadow Economy. – OECD Economic Surveys.

7. Iqtisodiyot va Moliya vazirligi huzuridagi Soliq qo‘mitasining yillik hisobotlari (2023-2024 yillar).